

Персонажите, както впрочем е винаги при романите от този тип, не са представени нито подробно, нито цялостно. Известно изключение правят два образа — на баба Мокра и на Никола, за което ще говорим по-нататък. Всички други са, да употребим тук термина на Кажимеж Вика, „субстанциални“<sup>1</sup>, т. е. притежават постоянен и лесен за разпознаване комплекс от черти, сведени до известни аспекти, предимно политически или социални. Това са образи с рязко очертани контури, организирани с такава яснота, че от първото им появяване лесно е да се предвиди какви черти ще бъдат демонстрирани в бъдещите им действия. В построяването на любовната нишка Йеж също спазва традиционния за Уолтър Скотовия роман код. Има влюбени двойки, те имат своите довереници и съперници. Това на свой ред пак допринася за засилването на напрегнатото и бъдещо любопитство действие. Интересен е фактът, че типичното за Уолтър Скотовите романи раздвижване на любовната интрига чрез въвеждането на съперници от друг политически лагер или друга нация, напълно спазено от Сенкевич в „Трилогията“, тук е модифицирано. Съперникът на Никола (мнимият съперник, защото героят е в заблуда, както Бойчо Огнянов в „Под игото“) е неговият другар, също комита. Писателят е чувствувал, че в случая би било много трудно при това и нетипично да се представи в ролята на съперник турчин или човек от чорбаджийската среда. Впрочем по същия начин е постъпил и Вазов, като за съперник на Бойчо е избрал българин, другар по оръжие на Огнянов. Приликата във въведената по този начин и в двата романа компликация отива още по-далеч. Както у Йеж, така и у Вазов това усложнение е малко изкуствено прикачено. Особено у Йеж. Никола, както и Вазовият Огнянов изненадващо бързо приемат като неоспорима истина измяната на своите любими, което психологически не е достатъчно мотивирано. И у двамата герои не е имало по-рано никакви подозрения. Появяват се типични за Уолтър Скотовия роман изяснителни писма, бележки, попаднали в нежелателни ръце, което още повече заплита интригата. У Йеж това е още едно усилие да направи действието по-загадъчно и по-напрегнато. Към това се стреми впрочем цялата конструкция на романа — и борбата между ярко разграничените враждуващи страни, и поставянето начело на действието, както е винаги у Скот, на смели единици, готови да рискуват живота си, енергични и съобразителни, способни да се измъкнат от най-трудните положения. Самата конструкция на образите създава постоянно напрежение с резките алтернативи — гибел или спасение, поражение или победа. И при все това романът „В зори“ основно се различава от Уолтър Скотовия вид исторически роман. Той притежава една важна отличителна черта, характерна може би въобще за романите, които реконструират Скотовия модел на славянска почва, като с негова помощ изобразяват освободителните борби на славянските народи. В модела, създаден от Скот, основна роля играе героично-любовната нишка, а историческата епоха е само фон. Изтъкнатият полски литературовед Зигмунт Швейковски в труда, печатан още през 1922 г., за най-типична черта на Уолтър Скотовия роман смята това, че в него миналото е подчинено и формирано от нишките на действието, почерпени от героично-любовен роман.<sup>2</sup> У Милковски, Вазов или Сенкевич, а и в редица творби на Алойс Ирасек главната отправна точка не е героично-любовната интрига. В центъра стои голямо историческо събитие или редица събития от жизнена важност за народа. Основната задача на твореца е да ги разтълкува, да намери патриотичния им смисъл, да проникне при това в народопсихологията и да се добере в крайна сметка до едно синтетично виждане на дадения исторически момент или дадена историческа епоха с всичките им

<sup>1</sup> Kazimierz Wyka. Sprawa Sienkiewiczza. Szkice literackie i artyst. T. I. Kraków, 1956. с. 128, 129.

<sup>2</sup> Z. Szwekowski. Powieści historyczne Henryka Rzewuskiego. Warszawa, 1922. с. 5.



перспективи за бъдещата съдба на народа. Всеки индивид, в това число и любовните двойки, е представен като част от народа и стойността му се измерва според това, доколко той служи на народното дело. Патриотичното чувство е главен критерий за всички ценности. В славянските патриотични романи Уолтър Скотовите похвати са напълно подчинени на една идеологическа надстройка, „историческа схема“, възприета от авторите не само като ключ за тълкуването на всички събития, но и като кристализационно ядро на тези творби. Така е и в романа „В зори“ и затова от първостепенно значение е да знаем каква е „историческата схема“, приета от Йеж. Както е известно, историческият роман по особен начин буди у читателя чувството за истинността на изображения свят. Може да се говори за специфична „вторичност“<sup>1</sup> на историческия роман по отношение на изворите, върху които писателят базира своята творба. Съществува своеобразно напрежение между литературния текст и историческия документ и то насочва изследователя към съпоставки.<sup>2</sup> В нашия случай такава съпоставка се налага с особена настойчивост поради факта, че Йеж не само опира своята творба върху определени източници, както обикновено става при историческите романи, но и заема от друго място готова „историческа схема“. Той не стига със собствени проучвания и размишления върху материала до оригинален поглед върху представените събития, както правят това Вазов или Сенкевич. Причините за това са няколко. Първо, самият сюжет е почерпен от чужда история, която писателят не познава добре. При това като автор на исторически романи Йеж въобще никога не е проучвал солидно историческите извори. Той нямал за това нито време, нито условия.<sup>3</sup> Бил е преди всичко политически деятел и с перото си се е борил все за същото дело — освобождението на своя народ. Романа „В зори“ написва като политически емигрант в Швейцария под непосредственото впечатление от попадналите в ръцете му първа част от „Записки по българските въстания“ и „Четите в България“ от Захари Стоянов. Тези творби са за него цяло откровение. Те му показват българите в съвсем нова, непозната за него светлина.

Интересът към България и към южните славяни въобще не угасва у Милковски до края на дългия му живот. Той пише многобройни статии, пътеписи, очерци от престоя си в тези страни, изнася за тях сказки и написва няколко романа, посветени на освободителните борби на българите, сърбите и хърватите. Интересува се от народното творчество и литературата на южните славяни. Улеснен е не само от познаването на полски език, но и на украински и руски. Така че за него не съществува езикова бариера. И все пак неговите знания за тези страни и по-специално за България са несистемни, хаотични, понякога случайни. Йеж е имал близки, но немного продължителни контакти с българите. Българското селско население му направило силно впечатление със своето трудолюбие, търпеливост, човечност и гостоприемство. Цариградските българи

<sup>1</sup> Термин, почерпен от студията на Kazimierz Bartoszyński. „Popioły i kryzys powieści historycznej. — Pamiętnik Literacki, z. 1, 1965, c. 85.

<sup>2</sup> Вж. W. Danek. O małżeństwie powieści z historią. — Ruch Literacki, z. 1, 1964, c. 6.

<sup>3</sup> Тук искам да използвам случая да поправа една моя стара грешка, повторена и наскоро в студията ми „Полски романи за българските освободителни борби през втората половина на XIX в.“, публикувана в „Pamiętnik Słowiński“, XXV, 1975 г. Научната подготовка на Йеж е у мен преувеличена, тъй като аз се опирам на изказванията на самия Милковски по този въпрос, направени в неговия „Дневник“. Югославият полонист Stojan Subotin в интересната си книга Romani Teodora Tomasa Ježa (Zigmunta Milkovskog) o Jugoslovenima, Beograd, 1966, която за съжаление едва наскоро получих, доказва по убедителен начин, че към съобщеното по този въпрос от Йеж трябва да се отнасяме критично. И то според мен не затова, че Йеж е искал да заблуждава. Той е бил изключително честен човек. Но той нямал ясна представа какво значи солидна научна работа. Някои факти той навярно обърква и поради това, че паметта му изневерява.

предизвикали у писателя възхищение, когато дошли масово с черни фесове да изпратят тленните останки на Мицкевич. Йеж се трогнал от спонтанната манифестация на почит към полския поет. Тя е била за него и доказателство за осведомеността на българите за делото на големия славянин. Но „Записките“ и „Четите“ разкриват съвсем други добродетели на българския народ, непознати дотогава на Милковски. В своите статии, публикувани в полския печат през годините 1867, 1868, Йеж обвинява българите в липса на военен дух. Българското Априлско въстание, а след него книгите на Захари Стоянов — автентичен документ за героизма и саможертвата на българските въстаници — са събудили у Милковски, както с право отбелязва полският историк Хенрик Батовски, чувството на някаква вина спрямо българите. И „романистът Йеж“ — казва Батовски — решил да поправи това, „което погрешно е представил публицистът Милковски“.<sup>1</sup> Лесно можем да си представим какво впечатление са направили творбите на З. Стоянов върху един човек, който сам е принадлежал към „людите глави“ и който, както Ботев е преминал с шепа въстаници Дунава, за да се бори с мощния поробител на своята родина. Те са били за него не само извор на данни за епохата и събитията, но преди всичко и на първо място „Записките“ предлагали на писателя готова „историческа схема“, осмисляли и въстанието, и неговата подготовка и въобще целия този неповторим период в живота на народа. Защото „Записките“ не са само автентичен исторически документ, завещан ни от човека, за когото „светата истина е била знаме“ и тъкмо затова с неувяжваща стойност. Те не са и само богати, талантливо написани мемоари. „Записките“ съдържат историко-философски синтез, една дълбока концепция за прелома, извършил се тогава в живота и историята на народа. Според Захари Стоянов смисълът и същината на този прелом се разкриват по-пълно и по-ясно в подготовката към въстанието, отколкото в самото въстание. Въстанието, както знаем, не е избухнало в цяла България и е било външен израз на дълбокия фермент, сътресение, небивалия подем и скок, извършен от народа в тази епоха. И с пълно право големият български летописец и мислител изтъква, че „великото общонародно въодушевление за независимост, което предшествува Априлското въстание и неговата организация“, е много по-важно, „отколкото самото въстание и сраженията на бойното поле“. И тъкмо тази концепция е залегнала в основата на романа на Йеж. Милковски не се стреми да представи битките и сраженията, макар че е един от добрите майстори на баталистични сцени в полската литература. В Русе и неговите околности, където се развива действието на романа, въстанието въобще не избухва. И въпреки това романа „В зори“ можем да наречем роман за Априлското въстание, защото авторът му, ръководен от идеите на Захари Стоянов, успява да покаже същината на сложния процес, предшествуващ въстанието. У Захари Стоянов полският писател намира гениално доловената сърцевина на новите явления — появата на едно общество, където всички се занимават само с „алъш-вериша“ и мислят за „своите собствени черва“, на млади хора, погазили „комерческо-занаятчийския кодекс“ и издигнали над него бунтовничеството, „на края на което стоеше бесилницата“.<sup>2</sup> От Захари Стоянов Йеж възприема идеята, че тези млади носители на новата йерархия на ценностите и нов критерий на оценката са закваската, която произвежда фермента в обществото и довежда до въстание. „Записките“ дават възможност на Йеж да разкрие промените, родени от този фермент — все по-смелото скъсване с търпеливото понасяне на турските безчинства, със старата вяра на раята, че „турският ятаган е проведен от providението“ и с мъдростта на слабите:

<sup>1</sup> Вж. Х. Батовски. Полски роман за Априлското въстание. — Славяни, 1951, кн. 11.

<sup>2</sup> З. Стоянов. Записки по българските въстания. С., 1965. с. 38.



„покорната глава сабя я не сече“. Сложния процес на добиване на ново съзнание Йеж с пълно право е поставил в центъра на своята книга.

Ръководен от вярната историческа и художествена интуиция, писателят се спира главно на два образа, в случая може би най-типични, а същевременно много колоритни. Това са образите на Тонка Тихонова Обретенова и на самия автор на „Записките“ — Захари Стоянов. И тук Йеж е не само вдъхновен, но и в голяма степен улеснен от автора на „Записките“. Захари Стоянов е голям летописец и мислител, както вече се каза, но е и извънредно даровит писател. Неговите „Чети“ в България и особено „Записките“ притежават свежа образност. Авторът им умее да чертае убедителни и живи портретни скици, майсторски борови с детайлите, проявява голяма задълбоченост в автоанализите и в анализите на народната душа. Книгите му завладяват и с богатството на фразеологията, с живостта и автентичността на диалозите, изпъстрени със сочни народни думи и вулгаризми. Стилът му, чужд на всякакви евфемизми, е мъжки твърд и строг, понякога дори грапав, което великолепно хармонира с представената от него сурова и жестока действителност. Нищо чудно, че с тези редки качества творбите на Захари Стоянов са завладели въображението на полския писател. На образа и съдбата на Тонка Тихонова Обретенова и нейните синове са посветени в „Записките“ само 13 страници и няколко реда в „Четите“. Но в „Записките“ и фактите, и характерологичните черти са така целенасочено подбрани, че образът на баба Тонка и нейната съдба добиват почти метафорично значение. Баба Тонка загубва четиримата си сина — комити и апостоли, но тази лична трагедия не я сломява. Готова е да пожертвува и най-скъпото, стига делото на освобождението на България да успее. Тя е ярък пример на човек с ново патриотично съзнание. Домът ѝ е свърталище на комитетските хора, на които тя е закрилничка и опора. Всички тези факти добиват за младите революционери симптоматично значение. Борците за свободата — подчертава З. Стоянов, — като виждали, че „тяхното свето дело се оценява и от старите баби“<sup>1</sup>, разбирали, че то е вече проникнало дълбоко в народната душа.

Милковски е усетил и силата, и метафоричното значение на този образ. Добил благодарение на творбите на Стоянов ясна представа за двата етапа в българските освободителни борби — четническия и „комитаджийския“, писателят задвижва действието с една сцена, в която турските низами, спрели до един хан по пътя между Свищов и Русе, се готвят да залавят комити. Повествованието започва следователно по време на втория период. Като централна фигура се появява в началото синът на хаджията, комитата Стоянов. Но, както обикновено става в реалистичните романи от XIX в., разказвачът иска да представи в съкратен вид предишния жизнен път на своя герой и прибегва към ретроспекция. Това го отвежда към разкриване на връзките на Стоян с баба Мокра, чийто прототип е баба Тонка, и с Никола — образ, в който писателят пресъздава съдбата и някои черти на автора на „Записките“. С появата на баба Мокра зрителната точка на разказвача се премества напълно към това лице и той сравнително най-дълго и най-дълбоко се потапя в неговите преживявания. Те са представени по нагледен, сценичен начин. Образът на българската майка е най-жив и най-плътен от богатата галерия персонажи в този роман. Разказвачът се отказва от обичайната в подобни ретроспекции кондензация на времето при изобразяването на миналите по отношение на главното време на действието събития. На цели 80 страници, т. е. почти в 1/3 от романа той ни запознава със съдбата на баба Мокра и нейните синове и с историята на простия овчар Никола, дошъл в Русе, намерил в местното читалище будни хора — патриоти, — добил образование и сам станал патриот и апостол. Ретроспективно

<sup>1</sup> З. Стоянов. Записки. . . , с. 120.



и все в тясна връзка с миналите преживявания на баба Мокра писателят ни представя и по-ранния етап от българските борби за свободата — периода на четите от 1867 и 1868 г. В тях участва един от синовете на главната героиня. Той е от „ония български синове, които бяха предварили своите съотечественици по понятия и възгледи“<sup>1</sup>, самотни в мъжествената си и безстрашна саможертва. Писателят е намерил много богат материал у Захари Стоянов за изображението на тази шепа безумни храбреци, вдигнали се на борба, обречени на сигурна смърт, неразбрани, изоставени, а дори и презирани от мнозинството. На Захари Стоянов Йеж дължи сцената, в която майките на хвърлените в затвора и убити четници кълнат баба Мокра, че нейният син ги е вкарал в „кривия път“. Образът на баба Мокра е почти напълно изграден върху податките, които Милковски намира в „Записките“. Както у З. Стоянов, така и у Йеж това е една типична със своята твърдост и издръжливост българка. Тя има весел нрав, а тежките превратности на съдбата са я научили на съобразителност и хитрост. Важна черта, привнесена в този образ от полския писател, добре доловена от него у българите, е пълно отсъствие на фанатизъм и сляпа омраза към поробителите. Баба Мокра дори понякога съжалява турските войници и заптиетата, като че ли интуитивно усеща, че и те са жертва на същата тираническа власт, която потиска българите.

Трагизмът в изображението на съдбата на баба Мокра у Йеж е съгъстен. Най-големият ѝ син, взел участие в четата на Хаджи Димитър, не е хвърлен в затвора, както съобщава З. Стоянов. В романа заптиите донасят отрязаната му глава в Русе заедно с главите на другите четници. Сцената, в която майката мие и реши главите на юнаците в турския затвор, в това число и главата на собствения си син, е в първата част на романа кулминационна точка на изображението на страданията на българите под турско иго. В тази сцена разказвачът си служи с релативно време, напълно подчинено на преживяванията на героинята, за да произведе по-силно впечатление върху читателя и напълно успява в това. Това е една от най-силните сцени в тази творба.

На съгъстването на трагизма служи и представянето на Ангел Кънчев като втори син на баба Мокра. Описанието на неговото самоубийство на Русенското пристанище е опряно върху сцени, пластично представени у Захари Стоянов. Въвеждането на новата нишка дава възможност на Милковски да разкрие още по-пълно духовната сила и героизма на българската майка. В разговора със смъртно ранения си син тя го предупреждава да не издава никого от своите другари. Авторът умело и пак благодарение на данните, почерпени от „Записките“, успява да покаже настъпилата вече промяна в отношението на обществото към баба Мокра. Докато по времето на избиването на четниците, смятани все още за „нехранимайковци“, то е било жестоко към нея, сега тя среща всеобщо съчувствие. Младите русчуклии, прегърнали вече новите идеи, се събират дори на гроба на героя, за да положат клетва за вяност към народното дело.

Всички тези нишки са изградени върху художествено обработен материал от „Записките“. Но в образа на баба Мокра Йеж внася и нещо свое, и то много оригинално. Той правилно се досеща, че за да разкрие процеса на узряването на националното съзнание, трябва да покаже поне някои от своите персонажи в тяхното развитие. И си поставя за задача да представи духовното узряване на баба Мокра. Като че ли най-големите художествени постижения в този роман са свързани тъкмо с убедителното решаване на тази задача. За да засили контраста между психическото състояние на Мокра, преди да започне нейното узряване и в края на този процес, авторът представя героинята си като богата търговка. По този начин той се отклонява от данните, посочени в

<sup>1</sup> З. Стоянов. Записки. . . с. 210.



извора. (3. Стоянов рисува баба Тонка като бедна жена.) У Йеж баба Мокра е собственичка на дюкян и заможна къща, върти търговия и е абсолютна поклонничка на практичното отношение към живота, на „алъш-вериш“. Преломът у тази типична представителка на българското еснафство настъпва едва тогава, когато турските заптиета донасят в Русчук набитата на кол глава на най-големия ѝ син. Тази гледка е за нея първият урок по патриотизъм. В паметта ѝ се съживяват думите на загиналия ѝ син, с които той е агитирал другарите си по време на конспиративните им срещи у дома на баба Мокра. Едва сега тя започва да разбира техния смисъл. Събудилото се вече патриотично чувство се утвърждава у майката от убеждението ѝ, че нейният син не е могъл да се жертва освен за едно справедливо и свето дело. От този момент тя приема това дело за свое. Следователно баба Мокра се превръща в революционерка под влиянието на сина си — борец за свободата. Това решение живо напомня образа на Ниловна от романа „Майка“ на Горки. Няма да се спирам повече на този въпрос, тъй като му посветих подробна студия.<sup>1</sup> Тук само ще отбележа, че образът на баба Мокра, чийто прототип Милковски е намерил у Захари Стоянов, е изиграл известна инспирираща роля при конструкцията на образа и съдбата на Горкиевата героиня и че по този начин този образ е свързал трите славянски литератури с интересна и неподозирана на пръв поглед връзка. В главното време на действието, към което авторът се връща след дългата ретроспекция, баба Мокра се явява вече като революционерка, напълно узряла и умъдряла от страданията си. Тя поддържа бодр дух у младите революционери, вдъхва им сила и вяра в народното дело и те се вслушват в нейните думи като в „евангелска истина“.

Друг по-малко сполучлив образ в романа е образът на Никола, чийто прототип е самият Захари Стоянов. В този случай авторът успява само тогава, когато се придържа към данните, предложени му от „Записките“. Убедително, макар и предимно по информативен начин, очертава пътя на овчарчето до редника на българските революционери, като изтъква на преден план типично българската му жажда за знание. И в този случай, както при образа на баба Мокра, сполучливия национален типаж писателят дължи на „Записките“. Когато продължава да разкрива самостоятелно образа на Никола и съчинява свободно по-сетнешните му съдбини, Йеж не успява да се задържи на същата висота. Героят му издребнява, става посредствен и безинтересен. Някои епизоди, като например мечтите му да стане лебед и заедно с ято от лебеди да нападне турския султан, съвсем не отговарят на този герой. У Йеж той се превръща в мечтателен ревнивец, без определена национална принадлежност. В същност „герой на своето време и на своето място“<sup>2</sup>, представителен по отношение на извънлитературната действителност, каквито трябва да бъдат персонажите в един исторически роман, е само баба Мокра. Дори и хубавият образ на скромния русчуклийски учител Станко буди известни възражения. Разкрит като конспиратор, арестуван и осъден на смърт, Станко има възможност да избяга от затвора, но избира смъртта, за да може със саможертвата си да събуди патриотичната съвест у своите сънародници. Една героизация на образа в духа на разбирането, че най-висш героизъм е да можеш да се спасиш и да не се възползуваш от това в името на някакъв духовен идеал. Жалко, че до Милковски не е стигнал вторият том от „Записките“, за да може полският писател да види с цената на какви неимоверни усилия, воля, мъжество, съобразителност и хитрост Захари Стоянов успява да отърве главата си от бесилката, което е също така не по-малък героизъм.

<sup>1</sup> Два образа на майки-революционерки и връзката помежду им (в романите „В зори“ от Т. Т. Йеж и „Майка“ от М. Горки). — В: Сб. Из история на световните литератури. С., БАН, 1962.

<sup>2</sup> Вж. по този въпрос J. Cieślowski. Nad Niemnem. — Pamiętnik Literacki, 1969, z. 2.



Общо взето, фиктивните герои са у Йеж много по-неубедителни и по-бледни, отколкото тези, чиито образи той е изградил върху данните, почерпени от З. Стоянов. Те са представени с по-малка нагледност, често при пряка намеса на автора, преки информационни и инструктивни за читателя пояснения. Уолтър Скот, както знаем, не е въвеждал в романите си исторически лица освен епизодично, като смятал, че това би ограничавало творческата му свобода. По същия начин постъпват Сенкевич в „Трилогията“ и Вазов в „Под игото“. Изглежда, че създаването на сполучливи фиктивни герои в една историческа творба изисква от писателя голям талант, силно въображение и основно познаване на епохата — качества, които Йеж не притежава. По-голям успех той достига само в представянето на епизодични образи — на пашата и на български чорбаджии. От Захари Стоянов Милковски приема демаркационната линия, която разделя тогавашното общество на „бунтовници“, „луди глави“, „нехранимайковци“, от една страна, и „благоразумните“ поклонници на разсъдъка и властта, от друга. Йеж успява да покаже как тази линия понякога протича вътре в едно семейство и разделя децата от техните родители. Романът „В зори“ има своя чорбаджия Йордан — чорбаджията хаджи Христо. Загрижен само за личните си сметки, този герой изпада в остър конфликт със собствената си дъщеря, емоционално свързана с младите комити. Момичето отказва да издаде конспираторите, като на настояванията на хаджи Христо отговаря с думи, характерни за новото отношение към света: „Не искам да погубвам хора, за които има нещо по-свето и по-скъпо от парите.“<sup>1</sup>

Във връзка със съдбата на синовете на баба Мокра писателят е успял да въведе в романа си редица данни за подготовката на въстанието, почерпени пак от Захари Стоянов. Изтъкнал е значението на българската емиграция в Румъния и на Българския революционен комитет, на военното училище в Белград. В това училище учи един от синовете на баба Мокра. Но докато З. Стоянов винаги успява да покаже чисто българските корени на патриотичните чувства, Милковски понякога проявява тенденцията да преувеличава значението на чуждите влияния и в духа на позитивизма — на обучението въобще. Известен схематизъм и опростителство забелязваме и в тълкуването на проблема за най-ранните прояви на патриотизма у българите и за отношението на селската рая към турските господари. В случая писателят е може би подведен от думите на З. Стоянов, който окачествява битката на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа в горичката Пустия като „пръв протест срещу Турската империя след петстотин години мируване“<sup>2</sup>. Йеж възприема това становище като безспорна историческа истина. Той приема като рязка граница в българската история Кримската война и твърди, че преди нея нямало никакви признаци на национално съзнание у българите. Народът е спал непробуден петвековен сън и едва след тази война е дошло пробуждането, сигнализирано и в заглавието на творбата — „В зори“. Но З. Стоянов може да си позволи подобни крайни изказвания, направени с цел да се изтъкне още по-ярко епохалното значение на четите. Той пише за българския читател, който знае и за Парчевич и неговите патриотични дипломатически пътувания, и за хайдутското движение, и за селските бунтове в България, и за участието на българите във въстанията на Балканите през първата половина на XIX в. и т. н. Същите твърдения в една творба, предназначена за чуждестранен читател, който не познава историята на България, направо изопачават историческата истина, създават фалшива представа за петвековното българско робство като епоха на пълна пасивност и покорство на народа, изгубил без остатък националното си съзнание.

<sup>1</sup> З. Милковски. В зори, с. 195.

<sup>2</sup> З. Стоянов. Четите... с. 38.



Като че ли по същия начин Милковски е подведен и от горчивите думи на Захари Стоянов, че всекидневните изстъпления на турците „бяха убили всичко свето и човешко между българското население на тая страна“<sup>1</sup> (т.е. в крайдунавската област, б. м.). Тези думи са продиктувани на българския патриот от неговата мъка и възмущение, че този край не е въстанал през април 1876 г. Полският писател ги възприема пак буквално. Оттам идва и една от най-големите художествени несполуки в романа — сцената, в която турският милизъм иска да изнасили една българска селянка в собствения ѝ дом, като изпъжда нейния съпруг. Турчинът не успява да извърши престъплението, защото бива убит от комитата Стоян, скрил се в същия дом и изскачил от скривалището си, за да защити българската жена. Тази сцена живо напомня сцената във воденицата от романа „Под игото“, в която Бойчо спасява Марийка, като убива турските похитители. Приликата между двете сцени е дала дори повод на Боян Пенев да предполага, че Вазов се е повлиял в случая от романа на Милковски. Това мнение не може да бъде поддържано. Както се каза още в началото, двата романа са написани почти по същото време. Безспорната прилика в споменатите сцени е в същност доста ограничена. Действията на двамата герои-комити са наистина породени от същото желание да се защити едно безпомощно същество, изложено на турските своеволия. При това и двамата герои се излагат на голяма опасност, и то в момент, когато трябва да се крият. Реакциите обаче на беззащитната „рая“ коренно се различават. Големият писател Вазов успява да разкрие трагичните преживявания на бащата, заставен от турците да остави детето си на поругание. Вазов ни рисува и всичките отчаяния и трогателни в своята наивност хитрувания и опити на нещастника да спаси дъщеря си. Йеж представя съпружеската двойка Гроздан и Балкана като безмълвни роби. Те са като че ли наистина лишени от всичко човешко. По заповед на милизима Гроздан кротко напуска стаята и не оказва нито външна, нито вътрешна съпротива. Спокойно започва да дере на двора едно агне и е ужасен едва тогава, когато разбира, че Стоян е убил турчина. Навярно в желанието си да изтъкне контраста между раята и младите комити писателят е стигнал до тази крайност, неправдоподобна от психологическа гледна точка. При това показана е на чуждестранния читател една сцена, която не може да се смята за типична. Българите и в най-мрачните епохи на робството са защищавали своите семейства като нещо най-свято, независимо от степента на националното си съзнание. Йеж като че ли не забелязва, че Захари Стоянов няколко пъти говори за „лицемерната преданост“ на българите към властта.

В друга област писателят отбелязва по-голям успех. Той сам е бил опитен конспиратор и още като студент е бягал от Киев, за да не попадне на заточение за участие в антицарска студентска конспирация. Ето защо в романа си той живо и с разбиране представя работата на българските заговорници, вършена пред очите на турците. Описва разпространяването на нелегалните издания, печатани в Румъния, прехвърлянето на апостолите през Дунава и т. н. Изреждат се картини на криения, обиски, преследвания, потери. Полският писател се придържа към данните, намерени у З. Стоянов. От него взема текста и начина на полагането на клетвата. Описвайки агитационната работа на апостолите, цитира едно бунтовно стихотворение на Любен Каравелов. По примера на автора на „Записките“ изтъква будителската роля на творчеството на Каравелов, когото представя за най-голям български революционен поет. За Ботев навярно не знае. И все пак агитационната работа сред народа е представена доста оскъдно и неубедително. Писателят набляга повече на емоционалната страна на агитацията, като може би се опира на собствените си спомени от подготовката на януарското въстание в Полша. А в същност българските апостоли са си служели и с политически аргументи.

<sup>1</sup> З. Стоянов. Записки. . . с. 136.



Внушавали са на народа, че вършат конспиративната си дейност в споразумение с Русия и че при избухването на въстанието голямата славянска държава непременно ще се притече на помощ. Този важен аргумент Милковски въобще премълчава, тъй като по това време една част от Полша е все още под руско робство. Дори и в края на романа си, когато България е вече освободена, писателят не представя посрещането на руските освободителни войски, а само на българската войска „възкръсналата след пет века българска възрождана сила, която свидетелствуваше за действителното освобождение на народа.“<sup>1</sup> Все пак Йеж не премълчава факта, че по времето на Руско-турската освободителна война българските опълченци се сражават рамо до рамо с руските войски и споменава за българската епопея при Шипка, където загива един от героите на романа. Силното руско влияние в България не е представено по начин, адекватен на неговото значение. Затова пък на два пъти се загатва в диалозите на героите, т. е. много дискретно, за влиянието на полските революционни дейци върху Българския революционен комитет в Румъния.

Структурен център на последната част от романа образува съдебното дирене срещу българските комити и други затворници, завършило с „назидателна“ публична екзекуция в Русе. Представената по внушителен начин сцена на обесването на българските патриоти и случайно хванати хора в присъствието на събралите се развълнувани български граждани е втората кулминационна точка в романа. В тази част писателят развива действието напълно самостоятелно, без да се опира на данните от „Четите“ и „Записките“. Пролитава стремежът на Милковски да разкрие функциите на държавната машина, механизма на една трагична власт. Интересът към тези проблеми е традиционен за полската литература. Те вълнуват и романтика Зигмунт Красински и неговия „Иридион“, и позитивиста Болеслав Прус в романа му „Фараон“, и романтика от времето на позитивизма — Сенкевич в „Quo vadis“. Във всички тези творби, както и у Милковски, на мощната държавна машина на деспотичната власт се противопоставят носители на една нова, високоетична идея. Георги Цанев в ценния си труд „За историческия роман в българската литература“, още ненапечатан, но предоставен ми за прочит, цитира думите на Сенкевич, с които полският писател обяснява защо е представил в „Камо грядеши“ борбата между двата свята — залязващата, но още мощна Римска империя и младото и заплашващо я християнство: „Това ме блазнеше като поляк със своята идея за победата на духа над материалната сила.“ И Георги Цанев дава свой убедителен коментар. Той подчертава, че тогавашното положение на Полша е подтиквало полските писатели към тези проблеми. Така можем да си обясним и влечението на Йеж към тези въпроси.

Още в самото начало на романа, в диалога между турския милиязим и хитрия механджия Пето, турчинът обяснява на българина как се прилага на практика неограничената власт на султана. От нея напълно зависи животът на всеки жител в империята и за всекиго султанът може да научи с помощта на своите шпиони и доносчици. Но едва в последната част на творбата Йеж разкрива по-широко механизма на действието на властта, която крепи своята сила върху постоянно внушавания у поробената рая страх. Цинизмът на пълните господари на нейната съдба проличава най-ясно в отговора, даден от русенския паша на един от консулите. Запитан дали съществуват улики срещу осъдените хора, пашата казва: „И те ще се намерят, пък може да мине и без тях.“ Писателят успява да покаже и тенденциозно натъкменото следствие, при което властта хитро манипулира с главното си оръжие — шантажа. Който иска да спаси себе си, трябва да доноси срещу другите. В романа на Милковски врагът не е нито глупав, нито прост, при все че в някои сцени е представен в комична светлина. Великолечно, макар и

<sup>1</sup> З. Милковски. В зори, с. 267.



с оскъдни средства е очертан образът на русенския паша, може би по лични впечатления и спомени на автора. Пашата скрива истинското си лице зад добре изработена привлекателна маска на културен човек с мек нрав и изящни „европейски“ обноски. Но зад тази маска се крият лукавството, безнравствеността и азиатската жестокост. Голямо и важно е постижението на Йеж в разкриването на безогледната и безчовечна сила на врага. Само когато е показана тази сила, може да се види в истинските ѝ измерения борбата на българските революционери.

Картината на функционирането на механизма на османската власт е допълнена със сцената на заседанието на меджлиса. Според официално провъзгласените реформи членовете му са равноправни и могат да се изказват по всички въпроси. Но на практика християните само мълчаливо приемат предложения, внасяни от турските власти. Добре е очертана и ролята на хаджихристовците като крепители на всяка власт, стига тя да им осигурява лични облаги. Хаджи Христо издава патриотите и подготвя адреса до султана срещу „престъпленията“ на въстаниците, но това съвсем не му пречи пръв да съчини и адреса до „белия цар“ и да се нареди в първите редици на посрещачите на героите от Шипка.

В последната част от романа виждаме как неминуемо идва моментът, когато насилията и престъпленията на тираническата власт започват вече вместо страх да будят воля за съпротива. Това е особено добре показано в сцената на екзекуцията. След нея подмолната дейност на патриотите е „усъвършенствувана от бесилките“. Читателят се убеждава, че Априлското въстание е било неизбежно и закономерно явление. Тази част от романа с интересната си проблематика щеше несъмнено да достигне художественото равнище от първата част, ако авторът не беше се увлякъл толкова много в сензационните моменти, които ѝ придават по-повърхностен характер.

Милковски създава романа си „В зори“ на 70-годишна възраст. В творчество то си той е изживял периодите и на романтизма, и на реализма, известен в Полша под името позитивизъм. Неговата творба е плод на „съвместното съществуване“ на двата метода на изображение. Конкретните сцени, образи, социалните и политическите отношения, битовите картини у Йеж са изобразени по реалистичен начин. Но в целия роман присъствува и романтичното третиране на материала. Това се усеща в патриотичния патос на творбата, в лирическите отстъпления на разказвача, в приповдигнатия патетичен тон на редица диалози на българските патриоти, в лиризацията на пейзажа и метафоризация на известни сцени и образи, какъвто е случаят с образа на баба Мокра. Този образ в сцената на гробищата добива значение на образа на Майка на българската революция. На редица места лирическото внушение е по-силно от епическия разказ. Това има и своите предимства, и своите слаби страни. Безспорното предимство е, че творбата въздейства пряко върху чувствата на читателя, че от романа лъха дух на революционен романтизъм, издигнал в култ истината, че една велика идея побеждава само тогава, когато хората са готови да умрат за нея. От друга страна обаче, тази идея понякога се внушава на читателя по прекалено декларативен начин.

Романът „В зори“ независимо от редица слаби страни е една от най-добрите творби на Йеж. Пред полския читател Милковски е успял да разкрие най-важното за Априлското въстание и за българските освободителни борби въобще — те са били подготвяни и са избухнали не под някакво чуждо влияние и под чужд подтик, а са били закономерен изблик на съпротивителния героизъм, роден от нетърпимите страдания на народа. Йеж е показал това, за което най-много е държал Захари Стоянов — свободата не е била дадена даром на българите, а тя е имала своите мъченици. И това най-голямо постижение полският писател дължи в голяма степен на автора на „Записки по българските въстания“. Големите творби, както „Записките“, имат това свойство, че вдъхновяват за творчество и раждат нови творби. И това е най-сигурният признак за тяхното величие.



## ПОЛСКИ РОМАН ЗА АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ

(„В зори“ от Теодор Т. Йеж)

*Ванда Смоховска-Петрова*

Зигмунт Милковски, известен в Полша с писателския си псевдоним Теодор Томаш Йеж, написва своя роман „В зори“ през годините 1887—1888, т. е. почти в същото време, когато Вазев създава „Под игото“.

Действието в романа на Милковски започва преди Априлското въстание, около 1872 г., и завършва с освобождението на България. Той може да се счита за исторически роман, въпреки че авторът е съвременник на описаните в него събития. Тези събития са точно локализирани в историческото време, а погледът на разказвача е синтезиращ поглед „ex post“ върху един завършен вече период. В романа „В зори“ са въведени, макар и с изменени имена, исторически лица и целият изобразен в него свят е затворен в граници, определени от хода на историята. За историческия характер на своя роман си дава пълна сметка и самият автор. В краткия предговор към първото издание на книгата той пише: „Романът, който предлагам на читателя под наслов „В зори“, се отнася до съвременната история на България, до момента на народното възрождане. . .“

Историческия си роман със съвременен сюжет Милковски построява според образа на Уолтър Скотовия модел. При този модел обикновено дистанцията между изобразявания свят и читателя е голяма. Тя значително се намалява в историческите романи със съвременен сюжет. В тях разказвачът се доближава напълно до конвенцията на „общия свят“ с читателя, присъща на съвременните романи. У Йеж обаче голямата дистанция във времето е заместена с голямото разстояние в пространството. За полския читател изобразената в тази творба действителност е далечна, почти екзотична, малко позната, каквато е била действителността на отдалечените епохи за читателите на Скот. Уолтър Скотовият роман реконструира непознатия и далечен за широкия кръг читатели свят по ясен, достъпен и увлекателен начин. Ето защо този модел е бил в случая много подходящ. И така в романа „В зори“, както у Скот, разказвачът е всезнаещ и неговото „всезнание“ е близко до проникателността на обикновения читател. Романът има, както винаги в Скотовия модел, завършена композиция. Представени са, както у Скот, две враждуващи помежду си страни и е спасен паралелизмът между частните съдби на героите и развоя на политическия живот. Решаващи за съдбата на героите са историческите конфликти и тяхната благополучна развръзка. Освобождението на България дава възможност на две любовни двойки да сключат щастлив брак, за което ни се съобщава по съвсем традиционен начин на последните страници на творбата. Местният колорит, външната физиономия на страната се пресъздава както при У. Скот подробно,



чрез описания на домашен бит, храна, костюми. Умело вплетени тук-таме в диалозите български или турски думи засилват живостта на този колорит. Всичко това е нужно за читателя-чужденец. В случая Йеж има това предимство, че е виждал неколккратно България със собствените си очи и познава доста добре българските градове и села. Той не е бил от онези пътешественици, снабдени с няколко „вараклини паспорти“, които, както казва Захари Стоянов с оправдана ирония, описват страната от прозореца на железницата. Неговите връзки с българите са били близки и непосредствени. В България Милковски не пристига като дипломат, а като емигрант, политически деец и конспиратор, неведнъж гладен, окъсан, гонен и принуден да се крие. След потушаването на унгарската революция от 1848 г., в която е взел участие, живее във Видин и Шумен при един българин-грънчар. По време на Кримската война рисува икони в Добруджа, за да си изкара хляба. По-късно преоблечен като прост занаятчия извървява пеш, за да не попадне в австрийски ръце, пътя от Варна до Шумен. По време на това пътешествие той ношува и се храни у български селяни. Те не само че не му отказват храна и подслон, но дори го и гледат по време на неговото боледуване. След завършването на Кримската война Йеж напуска Турската империя като българин, снабден от Драган Цанков с паспорт на името Фортунат Милко. Със същия паспорт той се завръща още веднъж в Турция, за да организира въстанически отряд по време на полското януарско въстание от 1863 г. Общо той прекарва на Балканите около 3 години, а от България познава северната ѝ част. Там, между Свищов и Русе, локализира и действието на своя роман, като за главен център избира Русе. Следователно писателят е имал пълната възможност да използва личните си наблюдения и спомени — едно предимство на историческите романи със съвременен сюжет. Йеж вмъква, както е направил и в романа си „Зарница“ (също с български сюжет) цели пасажии от собствените си мемоари.<sup>1</sup> И въпреки това в картината на българския бит се усеща известна оскъдност и сухост. Разказвачът не може напълно да преодолее дистанцията на външния човек-пътник. В неговите описания отсъствува тази задушевност, топлота и прелест, с които Вазов рисува битовите картини на родната си страна в „Под игото“. Тук естествено не е без значение и разликата в писателския талант между двамата творци. Йеж не е писател от първа величина.

В романа „В зори“ описанията на турския бит и бита на българите са дадени по съвсем различен начин. Докато българският бит е нарисуван със симпатия, тъй като се касае за братски славянски народ, което авторът подчертава още в предговора си, турските нрави и обичаи се изобразяват най-често със сатирична, а дори и гротескна оцветеност. Те са представени така, че изобличават някаква отрицателна черта на турските господари — тяхната леност, лакомия и т. н. Вследствие на това още по-остро се очертава границата между двата свята — на поробените и поробителите. Авторът си служи с бяло-черната техника, типична за Скотовия роман. Всички светлини се събират около лагера на патриотите и всички тъмни краски около вражеския лагер.

Фабулата на Уолтър Скотовия исторически роман е поставена, както се вече каза, в точно определено историческо време. Това заставя разказвача да вмъква в повествованието географски и политически информации, като нарушава илюзията, за която държи особено много класическият реалистичен роман, че представеният свят стига при читателя без посредничеството на разказвача. Но романът от Скотовия тип съвсем не държи на такава илюзия. Разказвачът често се обръща към читателя с пояснения и информации. Така постъпва и Йеж. Той започва романа си с увод. Във формата на непосредствен

<sup>1</sup> Т. Т. Jeż (Zygmunt Milkowski). *Od kolebki przez życie*. Kraków, 1936, t. I—IV.



разговор с читателите си описва географското положение на България и едва след това минава към повествованието. Уводът е дори рязко отделен от разказа с думите: „Когато започваме нашия разказ. . .“. В началото на III гл. авторът вмъква цял малък трактат за произхода на българите, историческата им съдба и за българското възраждане. Гл. IX пак започва с политическа информация, отделена от повествованието. Когато в един от диалозите става дума за Бачо Киро, авторът прекъсва разказа си и вмъква доста обширно пояснение за това „историческо лице“ и дори се позовава на извора — „Четите в България“ от З. Стоянов, както се прави обикновено в научните трудове. Последната информация, дадена този път с развълнуван тон, е в края на романа. Тук се говори за избухването на Априлското въстание, за жестокото му потушаване, за отзвук а му в Европа и за политическите му последици. Цялата бележка е явно опряна върху данни, почерпени от „Записки по българските въстания“ от З. Стоянов. Отделно сигнализиран дати и кратки исторически бележки има разхвърляни из цялата творба. Всичко това естествено нарушава единството и стройността на композицията.

Още един, може би най-съществен белег определя романа на Милковски като роман от Уолтър Скотовия тип. Бързото и напрегнато действие е изведено на преден план. То разпалва постоянно любопитството на читателя, държи го напрек, служи си с фабулни изненади, сензационни, необикновени, стигащи до невероятност моменти. С други думи, съдържа елементи на приключенски роман с целия му типичен арсенал: преследвания, криения, преобличания, маскиране и т. н. Това структурно и композиционно свойство само по себе си не е нито положително, нито отрицателно. То наистина не допуска епическото спокойствие, присъщо на класическия роман, което позволява да се извайват подробни богати и завършени образи и цялостно дадени ситуации. Бързият поток на действието не позволява това. Но затова пък то дава възможност на писателя да обхване с повествованието си много събития, преживявания, приключения и подвизи на героите. При тази конвенция могат да се рисуват големи синтетични исторически табла. Прилагайки я изцяло в своята „Трилогия“, Сенкевич създава шедьоври. Йеж не може да достигне майсторството на Сенкевич. Той не умее да спазва художествената мярка и в редица моменти прекалява с употребата на сензационния елемент. Създава понякога интригуващи положения заради самата интрига и нейния забавен и бъдещ любопитство характер. Един от героите му например, скрит в двора, излиза оттам преоблечен с ханъмски дрехи. Това съвсем не се налага от създалото се положение, но е въведено, защото навярно се е виждало на писателя интересно и ефектно. Излишно е преувеличена и ролята, която играят в живота на българските съзаклятници тайните скривалища, скритите вратички и тайнствените кладенец. Никой не иска да отрича автентичността на тяхното съществуване и ние знаем за тях и от историята, и от литературните творби. Дори наскоро в „Работническо дело“ помести снимка на избата-скривалище, в която Георги Димитров и Васил Коларов са се укривали през 1923 г. във вилата „Незабравка“ във Вършец. Въпреки щателния обиск, направен във вилата, фашистките власти не са могли да ги открият.<sup>1</sup> Така че традицията в това отношение е жива и през нашия век. Но работата е там, че Йеж неколкратно отрежда централно място в развитието на политическата и любовната нишка на тези скривалища. Това несъмнено придава по-голяма сензационност на романа, но във всички тези случаи действието не се движи от по-дълбоки политико-обществени или психологически фактори, а добива плитък, приключенски характер. При това перспективата на разказа е силно ограничена, защото гледаме света през очите на герои с много стеснени познавателни възможности.

<sup>1</sup> Вж. Работническо дело от 4 август 1975 г.